

Danuta Bogdan

Działalność prawodawcza biskupa warmińskiego Marcina Kromera

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 3 (277), 491-506

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Danuta Bogdan

DZIAŁALNOŚĆ PRAWODAWCZA
BISKUPA WARMIŃSKIEGO MARCINA KROMERA _____

Słowa kluczowe: Warmia, Kromer, prawo

Schlüsselwörter: Ermland, Kromer, Recht

Keywords: Warmia, Kromer, law

Studiując biografię biskupa Marcina Kromera możemy podziwiać wielość jego talentów i zainteresowań. Kromer, przybywając w 1569 r. na Wamię, był już uznaną osobistością europejskiego formatu. W służbie króla odbywał ważne misje dyplomatyczne do papieża i cesarza, znana była też jego twórczość literacka i naukowa. Był też wykształconym prawnikiem. Początkiem jego wspaniałej kariery były dwuletnie studia na Akademii Krakowskiej (1528–1530), gdzie w wieku lat osiemnastu uzyskał stopień bakałarza sztuk wyzwolonych. Następnie wyjechał do Włoch, gdzie kontynuował naukę w Padwie i w Bolonii. W tym ostatnim mieście promowany został w 1539 r., czyli w wieku lat 27, na doktora obojga praw¹.

Podkreślić należy, że wszystko co robił Kromer w swoim życiu, czynił z najwyższym oddaniem. Tak też traktował powierzone mu urzędy na Warmii. Po wyjeździe biskupa Stanisława Hozjusza do Rzymu, Kromer najpierw przez rok (18 VIII 1569 – 2 VIII 1570) pełnił funkcję administratora biskupstwa warmińskiego, a następnie mianowany został na koadiuturię warmińską z prawem następstwa. Dopiero w 1579 r., po śmierci Hozjusza, otrzymał godność biskupa warmińskiego². Nie był to przypadkowy awans. Kromer doskonale znał pro-

---

¹ H. Barycz, *Marcin Kromer*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, ss. 319–325; A. Eichhorn, *Der ermländische Bischof Martin Cromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst*, *Zeitschrift für die Geschichte Altertumskunde Ermlands* (dalej: ZGAE), Bd. 4 (1867–1869), ss. 1–47; idem, *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen*, ZGAE, Bd. 1, 1860, ss. 93–190, 269–383, 460–600.

² A. Eichhorn, op. cit., s. 26. Hozjusz najpierw przebywał na Sejmie Lubelskim, od II do V 1569 r., potem wyjechał do Rzymu. Wtedy król zdecydował, że Kromer zastąpi nieobecnego Hozjusza na Warmii jako koadiutor z prawem następstwa (od 1571).

blematykę pruską, bowiem od 1548 r. prowadził po Hozjuszu sprawy pruskie w kancelarii królewskiej. Przejście Kromera, rodem z Korony, na Warmię nie spotkało się jednak z przychylnością broniącej swych autonomicznych przywilejów kapituły warmińskiej³. Kromer zarzucał kapitule brak szacunku, a kapituła chciała pozbawić go dochodów z kantorii warmińskiej⁴. Kapituła od wieków starała się ograniczyć władzę biskupią, temu zresztą służyły przedkładane każdemu biskupowi na początku rządów *articuli iurati*. Kromer zaprzysiągł te artykuły jeszcze jako koadiutor, ale nie odnowił tej przysięgi jako biskup⁵.

Marcin Kromer był niezwykle drażliwy na punkcie swej niezależności w dominium biskupim, dotyczyło to zwłaszcza jego pełnej autonomii w zakresie sądownictwa. Okazję do walki o te uprawnienia dały procesy sądowe ze szlachtą warmińską, która zamierzała w sprawie wyroków biskupich apelować do tronu królewskiego. Kromer w oświadczeniu z 18 czerwca 1573 r. stwierdził, że „biskup warmiński posiada swoją szczególną jurysdykcję i swoje własne sądy w stosunku do poddanych” oraz, że „dotąd nie było w zwyczaju odwoływać się do króla od wyroku biskupa warmińskiego lub jego wikariusza generalnego”⁶.

Jednak w 1575 r. doszło do konfliktu w sprawie kompetencji sądowniczych pomiędzy dwoma zwierzchnikami Warmii: biskupem i kapitułą warmińską. Kromer przyjął bowiem apelację poddanych z kapitulnego komornictwa melzackiego (pieniężńskiego). Strony zgodziły się na rozstrzygnięcie sporu przed sądem nuncjusza apostolskiego w Warszawie. Ten jednak orzekł, że Kromer nie ma władzy nad poddanymi kapituły w sprawach świeckich⁷.

Kromer w czasie swoich rządów na Warmii starał się traktować wszystkie stany sprawiedliwie, choć zgodzić się trzeba z sądem ks. prof. Alojzego Szorca, który pisze, że jako nobilitowany mieszczanin nie lubił szlachty⁸. Pochodząc ze stanu mieszczańskiego, dzięki przywilejowi królewskiemu, awansował w 1556 r. wraz z braćmi do stanu szlacheckiego, jednak niechętni mu Prusacy wypominali często jego „plebejskie pochodzenie”⁹. Szlachty warmińskiej nie uważał jednak

---

³ A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, pod red. S. Achremczyka, Olsztyn 2008, ss. 171–179. Kromer był kanonikiem warmińskim w latach 1551–1580.

⁴ A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, s. 176; F. Buchholz, *Kromer Martin*, w: *Altpreussische Biographie*, hrsg. v. Ch. Krolmann, Bd. 1, 1941, ss. 370–371; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 105, przyp. 71. Najbardziej zadeklarowanym przeciwnikiem Kromera był kanonik Bartłomiej Plemiński, za którym stała większość kanoników.

⁵ Por. J. Obłąk, *Kapitulacje wyborcze biskupów warmińskich*, *Studia Warmińskie*, 1975, t. 12, ss. 5–27; A. Szorc, *Dominium warmińskie*, s. 383.

⁶ A. Szorc, *Dominium warmińskie*, ss. 371–374; Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), AB, A 3, k. 33–34, por. A 2, k. 161–165, 242–247, 261.

⁷ Ibidem, s. 383.

⁸ A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772*, s. 131.

⁹ F. Buchholz, *Kromer Martin*, w: *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, s. 370.

za gorszą od szlachty z województw pruskich i bronił jej prawa do zwolnienia z akcyzy od słodu warzonego na własne potrzeby¹⁰.

Czasy, w których przyszło Kromerowi zarządzać Warmią były niezwykle trudne, szerzył się protestantyzm, niechętna mu była kapituła warmińska i stany Prus Królewskich, ale pomimo licznych przeciwności rządu Kromera przyniosły diecezji warmińskiej niezwykle owoce, zarówno w zarządzie kościelnym, jak i świeckim. Wiele podjętych przez niego działań opierało się na aktach prawnych wydawanych bądź we własnym imieniu, bądź wspólnie z kapitułą. Żaden z biskupów warmińskich nie skierował tylu mandatów do poddanych co Kromer.

1. Działalność prawodawcza w sferze spraw kościelnych

Kromer dał się poznać jako energiczny i surowy duszpasterz diecezji. W obronie katolicyzmu był niestrudzonym kontynuatorem działań swego poprzednika na tronie warmińskim, kardynała Stanisława Hozjusza (1551–1579).

23 lutego 1570 r., zaraz po objęciu funkcji koadiutora, wydał Ordynację Kościelną, dotyczącą obowiązku poddanych uczęszczania na msze św. („Ein Kirchordnung den Kirchgang betreffende”), w której groził karami pieniężnymi osobom zaniedbującym ten nakaz w niedziele i święta oraz zobowiązywał sołtyśów i rady miejskie do egzekwowania tego przepisu¹¹.

W 1571 r. wydał drukiem w trzech językach (łacińskim, niemieckim i polskim) dwanaście katechez na temat sakramentów św., mszy św. i ceremonii pogrzebowych¹². W kolejnych latach (1572–1574) dokończył, rozpoczętą przez biskupa Hozjusza, wizytację diecezji warmińskiej, a następnie przy współpracy kanclerza biskupiego kanonika Jana Kreczmera oraz jezuitę braniewskiego Jana Schönaua odbył, w latach 1581–1582, kolejną wizytację generalną¹³. Choć współpraca Kromera z kapitułą katedralną nie była łatwa, nie przeszkodziło mu to w zwołaniu przy jej udziale aż trzech synodów diecezjalnych duchowieństwa (1575, 1577, 1582)¹⁴, wydaniu 84 listów pasterskich do duchowieństwa i wiernych oraz licznych listów pasterskich do kleru. W obliczu postępującej protestantyzacji ziem pruskich oraz nieznamomości wśród duchowieństwa obrzędów i rytów kościelnych dokonał Kromer, przy współpracy kanoników Samsona von Worein

¹⁰ AAWO, AB, A 3, k. 321–322v.

¹¹ Ibidem, Braniewo Magistrat 13, k. 74v–80v.

¹² A. Szorc, *Marcin Kromer, w: Poczest biskupów warmińskich*, s. 179.

¹³ Ibidem, s. 177.

¹⁴ *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmensis nec non provinciales Rigenses*, ed. F. Hipler, Braunsbergae 1899 (część wydana w PDE 1895 i 1896).

oraz Walentego Scultetiego (wikariusza generalnego, proboszcza fromborskiego, a potem orneckiego) reformy i nowego opracowania ksiąg liturgicznych¹⁵. Agenda, czyli rytuał, ukazała się w dwóch częściach: w 1574 (sakramentalna) i w 1578 r. (ceremonialna)¹⁶. Oprócz Agendy Kromer wraz ze swymi współpracownikami wydał w 1576 r. brewiarz warmiński, a w 1587 r. mszał. Księgi liturgiczne Kromera przygotowane były po łacinie, a fragmenty po niemiecku i w języku polskim. Wycofał je dopiero w 1607 r. biskup Rudnicki, który polecił odprawianie nabożeństw i ceremonii według ksiąg rzymskich¹⁷.

Chcąc ujednoczyć datację, w 1582 r. Kromer wprowadził na Warmii kalendarz gregoriański, odchodząc od stosowanego dotychczas kalendarza juliańskiego¹⁸.

W czasach Kromera, w 1578 r., założony został w Braniewie Alumnat Papieski mający za zadanie kształcenie młodzieńców ze sprostancyzowanych krajów skandynawskich i Europy północno-wschodniej. Kromer dokonał także reformy żeńskich zgromadzeń sióstr beginek, które miały swe siedziby w Braniewie, Ornecie, Lidzbarku i Reszlu. W 1583 r. zatwierdził regułę konwentu katarzynek sformułowaną przez braniewiankę Reginę Protmann. W tym samym roku wydał znowelizowane statuty dla fromborskiej kapituły katedralnej i kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście¹⁹.

Na co dzień biskup zachęcał też parafian do utrzymywania w dobrym stanie kościołów i budynków parafialnych. 27 czerwca 1582 r. na sejmiku lidzbarskim wpłynęły skargi do biskupa, że szlachta niemająca poddanych odmawia pomocy w pracach przy budowie plebanii i szkół, co było wbrew starym prawom i przywilejom. Kromer zajął się tym problemem. Przypomniał też poddanym wszystkich stanów, aby powstrzymali się od konsumpcji mięsa w czasie postu. Pouczył przy okazji niekatolickich poddanych, mieszkających poza biskupstwem, żeby przybywając do swych dóbr na Warmię nie inicjowali sporów religijnych²⁰.

Za jeden z ważniejszych aktów prawnych wprowadzonych przez Kromera należy uznać ogłoszoną 27 stycznia 1588 r. na sejmiku warmińskim w Lidzbarku 23-punktową ustawę w sprawie opieki nad majątkiem kościelnym i szpitalnym oraz zarządzania mieniem wdów i niepełnoletnich sierot²¹. Przyjęto ją za

¹⁵ *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574–1939)*, pod red. ks. W. Nowaka, Olsztyn 1999.

¹⁶ *Ibidem*, s. 17 i n.

¹⁷ Por. A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, s. 179.

¹⁸ Por. G. Białuński, *W sprawie zmiany kalendarza w Prusach Książęcych w 1612 r.*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej: *KMW*), 1998, nr 3, ss. 429–432.

¹⁹ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 113, 131–135, 247–249; A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, ss. 177–178.

²⁰ AAWO, AB, C 24, Heilsberg 27 VI 1582, k.165–168.

²¹ *Ibidem*, H 183, ss. 145–163. *Constitutiones, wie sich der Hospitall und unmündigen Kinder Vorsteher halten sollen, auf gemeiner Tagfart publiciret*, Anno 1588.

zgodą biskupa Kromera i reprezentantów kapituły: prepozyta kapituły katedralnej Mikołaja Kosa oraz dziekana Eggerta von Kempen, a także zgromadzonych stanów. Od wielu lat dochodziło bowiem w tych kwestiach do nieprawidłowości i zaniedbań, dlatego postanowiono, że przede wszystkim osoby, którym powierzone zostaną te odpowiedzialne funkcje będą zaprzysiężone w ratuszu lub kościele w obecności rady miejskiej i proboszcza, a we wsiach w obecności proboszcza i kilku godnych osób z parafii. Tekst przysięgi zobowiązywał prowizorów do uczciwego prowadzenia spraw finansowych parafii i szpitala oraz przedkładania proboszczowi rocznych sprawozdań rachunkowych. W razie sprzeniewierzenia majątku kościoła czy szpitala lub powierzonego majątku sierot lub wdów, prowizorom groził areszt (art. 1).

Często zdarzało się, że prowizorzy bardzo lekkomyślnie pożyczali powierzone im pieniądze, a w razie ich utraty to parafianie musieli pokrywać powstałe straty. Dlatego wprowadzono zakaz pożyczania na roczny czynsz pieniędzy znajdujących się pod pieczęą prowizorów bez pisemnej zgody władzy zwierzchniej lub mianowanego przez biskupa urzędnika. Za niezastosowanie się do tego przepisu groziła kara utraty złożonej sumy oraz kara wilkierzowa. W razie zaś niedoborów finansowych w kasie, to prowizorzy oraz ich spadkobiercy musieli zwrócić brakujące pieniądze (art. 2).

Czasami też niektórzy prowizorzy obracali powierzonym im kapitałem bądź pożyczali pieniądze na procent. W razie wykrycia tego procederu winni podlegali jurysdykcji burmistrza w mieście, a starosty na wsi, i musieli zwrócić pożyczoną sumę (art. 3).

Chcąc lepiej nadzorować szpitale, wybierano z rady miejskiej dwóch urzędników, którzy wraz z miejscowym proboszczem dwa razy w roku (na półpoście i między dniem św. Michała i św. Marcina) przeprowadzali kontrolę wyżywienia i warunków mieszkaniowych (art. 5).

Jeśli zmarli rodzice nie wyznaczyli w testamencie opiekunów dla swych niepełnoletnich dzieci, to wtedy rada miejska w mieście lub starosta na wsi wyznaczeni jednego albo dwóch opiekunów z najbliższych krewnych, a jeśli nie było krewnych, to zaprzysiężano trzech godnych obywateli zobowiązując ich, aby uczciwie zarządzali powierzonym im majątkiem (art. 6).

Osoba, która została wyznaczona przez starostę lub radę miejską na opiekuna małoletnich dzieci, wdowy lub chorego umysłowo, powinna się tego podjąć bez sprzeciwu. W razie odmowy szlachcie, wolnym i sołtysom groziła kara utraty wszystkich przywilejów wymienionych w dokumencie lokacyjnym, a obywatelom miast – posiadanego przez nich prawa obywatelstwa i wszystkich wolności miejskich. W razie śmierci opiekuna wyznaczano następcę, który przejmował

majątek podopiecznych i pilnie nim zarządzał. Tylko z uzasadnionej przyczyny można było odmówić przyjęcia tej funkcji: jeśli ktoś już sprawował opiekę nad trzema nieletnimi, był ciężko chory, był przez władzę zwierzchnią obciążony jakimś ważnym ciężarem publicznym, znajdował się w sporze z małoletnimi z powodu dóbr ziemskich, wreszcie był zbyt stary (ponad 60–70 lat) lub za biedny, żeby się z tego obowiązku należycie wywiązać (art. 7).

Opiekunowie mieli obowiązek wychowania podopiecznych w dyscyplinie i skromności („zur Zucht und Erbarkeit erzogen”). Dlatego należało wspólnie rozważyć, jak małoletni mieli być kształceni. O ile jeden z rodziców pozostał przy życiu i był godnych obyczajów i nazwiska, to małoletnie dzieci mogły przy nim pozostać do 14 roku życia i być wychowywane w dyscyplinie i bojaźni Bożej. Jeśli majątek na to pozwalał, dzieci należało wysłać do szkoły, a jeśli nie, to należało je nauczyć przynajmniej pisania i czytania, a potem wedle możliwości i stanu wyuczyć uczciwego rzemiosła. Woli opiekunów, bądź matki lub ojca, dziecko nie mogło się przeciwstawiać (art. XVIII).

Działalność prawodawczą biskupa w sferze kościelnej zamyka mandat z 30 sierpnia 1589 r. w sprawie przeciwdziałania czarom i egzorcyzmom²². Do biskupa docierało bowiem wiele informacji o tym, że niektórzy poddani pozostawali w bliskich kontaktach z ludźmi spoza biskupstwa i zajmowali się czarami, egzorcyzmami, przepowiadaniem przyszłości za pomocą zwierciadła i innymi „diabelskimi sztuczkami”. Biskup stwierdził, że prości ludzie, gdy spotkało ich nieszczęście zamiast do pomocy Boskiej uciekali się do praktyk „czarowskich”. Dlatego polecał swym urzędnikom, by aresztowali osoby praktykujące czary i te, które szukały ratunku w magii²³.

II. Działalność prawodawcza w sferze prawa krajowego

Na Warmii nie dokonano, tak jak w 1476 r. w Prusach Królewskich, zamiany różnych systemów prawnych stosowanych przy lokacji miast i nadaniach ziemskich na jednolite prawo chełmińskie. Jednak od 1526 r. w całych Prusach trwały intensywne prace nad kodyfikacją prawa chełmińskiego. Zakończono je uzgodnieniem w 1566 r., jeszcze w okresie rządów biskupa Hozjusza, w porozumieniu z Prusami Książęcymi i Królewskimi, tekstu tzw. rewizji lidzbarskiej prawa chełmińskiego. Choć nie otrzymała ona zatwierdzenia królewskiego i nie stała się kodeksem oficjalnym, to jednak znalazła praktyczne zastosowanie, początkowo

²² Kopia dokumentu: AAWO, AB, A 5, k. 27v–28.

²³ D. Bogdan, *Procesy o czary na Warmii w XVI wieku*, KMW, 2006, nr 1(251), ss. 19–35.

w Prusach Królewskich, a potem na Warmii, będąc wyrazem wspólnej tradycji prawnej i kulturowej wszystkich ziem pruskich²⁴.

Poza prawem lokacyjnym funkcjonowało w biskupstwie od czasów krzyżackich także prawo krajowe, wyrażone w ordynacjach krajowych („Landesordnungen”) oraz wilkierzach miejskich i wiejskich, odnoszące się do codziennego, bieżącego życia mieszkańców²⁵. Wszelkie nowelizacje tych ustaw musiały być konsultowane ze stanami warmińskimi na lokalnych sejmikach i dopiero wtedy zatwierdzali je biskup i kapituła²⁶.

Przez cały okres urzędowania na Warmii Kromer prowadził bardzo aktywną działalność prawodawczą w dziedzinie nowych lokacji wiejskich i odnawiania przywilejów lokacyjnych. Wystawił przywileje lokacyjne dla kilku nowych wsi²⁷ oraz odnowił te, które przez lata uległy zniszczeniu. W trakcie swych rządów nadał też wiele nowych przywilejów poszczególnym osobom i osadom na karczmy²⁸. Prawo karczmy na Warmii mógł otrzymać każdy, począwszy od szlachty, wolnych i mieszczan, a skończywszy na chłopach. Z reguły na wsi był to przywilej, którym obdarzano sołtysa, ale nie zawsze. Karczmarze mieli prawo szynkować napoje alkoholowe, a gdyby chcieli uruchomić ich produkcję, potrzebny był kolejny akt władzy zwierzchniej²⁹.

W 1577 r. Kromer wydał ordynację dotyczącą hodowli pszczół. Była to niezwykle ważna ustawa gospodarcza, z uwagi na możliwość pozyskiwania nie tylko miodu, ale przede wszystkim wosku wykorzystywanego jako materiał do wyrobu świec. Pasieki mogła utrzymywać tylko szlachta i wolni siedzący na swych dobrach, wykluczono tych, którzy z takich gruntów płacili czynsz. Niższe warstwy społeczne musiały oddawać władzy zwierzchniej połowę uzyskanych zbiorów³⁰.

Jako władca Warmii, starał się Kromer zachować siłę obronną biskupstwa. Już w 1577 r. ukazał się jego dekret zakazujący rozdrabniania dóbr len-

---

²⁴ Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów prawa chełmińskiego 1233–1862. Studium na siedemsetpięćdziesięciolecie wydania przywileju chełmińskiego oraz lokacji miast Chełmna i Torunia*, Toruń 1983, ss. 34–35; *Rewizja lidzbarska prawa chełmińskiego 1566* [1711], *Pomniki prawa*, Koszalin 1997, wstęp A. Groth. Ujednolicenia tekstu dokonano w opraciu o tekst prawa starochełmińskiego z uwzględnieniem korektury lidzbarskiej z 1554 r.

²⁵ T. Berg, *Landesordnungen in Preussen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Lüneburg 1998.

²⁶ D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1994.

²⁷ Monumenta Historiae Warmiensis (dalej: MHW), Abt. III (Bibliotheca Warmiensis), Braunsberg 1931, Bd. 4, *Revisio cameratum episcopatum...; wystawione przywileje dla wsi: Próle (1580), Kromerowo (1586), Marcinkowo (1586), Gratki (1585), Polkajmy (1588), Rzeck (1582), Łabuchy (1586); odnowione przywileje m. in. dla: Troszkowa (1581), Kiersztanowa (1585), Lamkowa (1582), Czerwonki (1582).*

²⁸ *Ibidem*, *Revisio cameratum episcopatum, cameratus Gutstadiensis 7 II 1702*, ss. 35–41. Np. przywilej Kromera dla wsi komornictwa doborniejskiego: Kwiecewo (Quecz), 2 karczmy: jedna z przywileju wsi, druga z 1586 r. z przywileju Kromera za czynsz 3 mk.

²⁹ A. Szorc, *Dominium warmińskie*, ss. 231–232.

³⁰ E. Dombrowski, *Die mittelalterliche Bienenwirtschaft im Ermland*, ZGAE, 1891, Bd. 9, ss. 86–90. Por. AAWO, AB, C 14, k. 100–102; Por. A. Szorc, *Dominium warmińskie*, s. 219.

nych, gdyż prowadziło to do zmniejszenia ilości wystawianych służb rycerskich. Odtąd dobra szlacheckie, do których przynależna była jedna służba rycerska nie mogły podlegać działom spadkowym. Dopuszczano podział dóbr lennych tylko wtedy, gdy z tych dóbr wystawiano przynajmniej dwie lub trzy służby³¹. Trochę o stan sił zbrojnych Warmii wykazał Kromer, dokonując w 1587 r. lustracji i spisu warmińskich sił zbrojnych części biskupiej – tzw. Musterzettel³².

28 marca 1577 r. Kromer wydał mandat w sprawie młynów, w którym zobowiązano młynarzy do złożenia przysięgi przed starostami, że nie przyjmą sło-
du do zmielenia bez urzędowego świadectwa. Ponadto poborcy akcyzy powinni prowadzić dokładne rejestry akcyzowe, a w każdym mieście pisarz miejski musiał przed starostami złożyć przysięgę, że zachowa uczciwość przy odbiorze i sporządzaniu rejestrów akcyzy³³. 27 stycznia 1588 r. wydane zostało ponowne polecenie Kromera nakazujące mielenie sło-
du tylko w młynach biskupstwa pod karą wilkierza³⁴.

W rodzinach chłopskich niektórzy synowie, dla których nie było już miejsca w gospodarstwie lub którzy nie poszli do rzemiosła, pędzili próżniacze życie lub odchodziła ze wsi podejmując się dorywczo prac w różnych miejscach, nie zawierając jednak oficjalnie kontraktów służebnych. 8 listopada 1586 r. Kromer wydał „Zarządzenie w sprawie synów chłopskich, którzy na kupie w domu leżą albo wręcz gdzieś się włóczą i nie podejmują służby”. Zarządzenie wydane zostało m.in. pod naciskiem księcia pruskiego Albrechta Fryderyka, który czynił biskupowi wyrzuty, że na Warmii toleruje się wagabundów³⁵.

Na sejmiku lidzbarskim 7 listopada 1577 r. biskup powrócił do sprawy nadmiernego luksusu panującego na przyjęciach wydawanych przez poddanych warmińskich z okazji chrzcin i innych uroczystości oraz zbyt wystawnych strojów. Postanowiono, że na chrzcinach nie mogło zasiadać przy jednym stole więcej niż 10–12 osób i uroczystość musiała się ograniczać do jednego posiłku. Kara za przekroczenie przepisu wynosiła 5 grzywien, z czego połowa przypadała staroście lub miastu, a druga połowa kościołowi³⁶. Z kolei ordynacja Krome-

³¹ AAWO, AK, Ab 1b, s. 129; ibidem, AB 11 I, k. 39. Por. A. Szorc, *Dominium warmińskie*, ss. 343–352.

³² AAWO, AB, A 2, k. 137–148; Druk A. Thiel, *Wehrverfassung und Wehrverhältnisse des alten Ermland. Musterungs-Ordnung und Musterzettel derselben vom Jahre 1587*, ZGAE, 1878, Bd. 6, H. 1, ss. 184–227.

³³ AAWO, AB, C 24, Lidzbark 28/29 III 1577, k. 140v–141.

³⁴ Ibidem, Heilsberg 27 I 1588, k. 178v.

³⁵ Ibidem, AB, C 13, Mandat wegen der Pauer Söhne, so aufm Haufen zu Haus liegen oder sonst bey andern umtreiben und nicht dienen, k. 298–300; ibidem, C 14, k. 54–56. Por. A. Szorc, *Dominium warmińskie*, s. 251, przyp. 107.

³⁶ AAWO, AB, C 24, Lidzbark 7 XI 1577, k. 154. Sprawę uchwalenia ustawy dotyczącej luksusu w strojach przesunięto na następny sejmik. Starostowie mieli naradzić się z „landschaft”, a miasta z reprezentantami gminy i dostarczyć ich uwagi na następny sejmik.

ra z 1581 r. ustalała, że na zaręczyny na wsi nie powinno się zapraszać więcej niż 6 par, czyli 12 osób, i należało ich gościć przy jednym stole³⁷. Ostatecznie 29 lipca 1587 r. wydany został przez Kromera ponowny mandat w tej sprawie³⁸.

Kromer, z urodzenia mieszczanin, szczególną troską otaczał gospodarkę miejską. Jedną z form tej działalności było jego zaangażowanie w prace nad odnowieniem warmińskiego rzemiosła poprzez zatwierdzanie rzemieślniczych statutów cechowych w miastach domeny biskupiej³⁹.

Obowiązująca od czasów biskupa Maurycego Ferbera warmińska ordynacja krajowa („Landesordnung”) z 1526 r. w czasach biskupa Kromera w wielu punktach potrzebowała już zmian i uaktualnienia. Uzgadnianie spraw dotyczących całej Warmii przez reprezentację stanów na forum sejmików warmińskich, w obecności delegatów kapituły, dawało możliwość rozciągnięcia podejmowanych tam uchwał jednocześnie na obie domeny: biskupią i kapitułną⁴⁰. Pomimo różnic dzielących Kromera z kapitułą, na sejmikach warmińskich współpraca pomiędzy obydwoma panami krajowymi układała się dobrze, o ile Kromer otwarcie nie łamał warmińskich praw i zwyczajów. Gdy w 1578 r. zwołał bez porozumienia z kapitułą sejmik stanów, kapituła wyraziła niezadowolenie, choć swych delegatów do Lidzbarka przysłała⁴¹. Najczęstszymi współpracownikami Kromera na sejmikach byli: doświadczony oficjał i administrator, zaprzyjaźniony z Kromerem, Samson von Worein, administrator komornictwa olsztyńskiego Henryk Samplawski, dziekan kapituły Eggert von Kempen, kanonik Michał Konarski i kustosz Jan Leoman⁴². Charakterystyczna dla tych relacji jest jednak postawa lojalnego wobec Kromera oficjała warmińskiego Samsona von Woreina, który w sporze biskupa z kapitułą dowodził prawa kapituły do pełnej władzy świeckiej w swojej domenie i przypominał, że recessy sejmików warmińskich były ważne tylko wtedy, gdy obaj panowie krajowi przyłożyli na nich swoje pieczęcie⁴³.

29 marca 1577 r. Kromer ogłosił na sejmiku warmińskim przyjęcie 11 artykułów uzupełniających dawną ferberowską ustawę krajową⁴⁴. Przypomniano poddanym ze szlachty i miast o obowiązku uczestniczenia na wezwanie wła-

³⁷ Ibidem, C 13, Heilsberg 23 IV 1581, Mandat die Unkosten bei denn Köstungen..., k. 339.

³⁸ Ibidem, Braniewo Magistrat 13, k. 92–98. Mandat wegen übriger Kleidung und Tonnenbier aufsetzung.

³⁹ Ibidem, AB, A 3, k. 25v–29, Heilsberg 5 VI 1573, Der Heilsperschen Rademacher und Schirmacher Rolle; ibidem, k. 98–102v, Heilsberg 13 VI 1574, Der Heilsperschen Huttmacher Wilküre; ibidem, Heilsberg 1 VIII 1575, Der Schmiede Rolle zu Seheburg; ibidem, 4 XII 1576, k. 240–244.

⁴⁰ D. Bogdan, *Sejmik warmiński*, ss. 76–84.

⁴¹ AAWO, AB, D 39, k. 3.

⁴² D. Bogdan, *Sejmik warmiński*, s. 182.

⁴³ Por. A. Szorc, *Dominium warmińskie*, s. 383, przyp. 90.

⁴⁴ AAWO, AB, H 183, Certa ordinationes in convintu Julii 1577 subditis praescripta, 29 III 1577, ss. 69–74. Dokument podpisał Jan Kreczmer sekretarz, a Kromer polecił jego ogłoszenie.

dzy zwierzchniej w przeglądach wojskowych. Szlachta, mieszkająca poza biskupstwem, a posiadająca dobra na Warmii, powinna wysyłać na musztry odpowiednio uzbrojonego zastępcę. Przypomniano też decyzje poprzednich sejmików odnośnie doreczania mandatów i wezwań władzy krajowej, które szlachta mieszkająca poza biskupstwem często lekceważyła. Ponadto szlachta powinna napomnieć poddanych, wolnych, sołtysów, chłopów, aby nie sprzedawali płótna, chmielu i wełny poza granicami biskupstwa. Za złamanie tego artykułu groziły kary wyszczególnione w ordynacji krajowej (art. 4).

Ci, którzy posiadali prawo połowu w jeziorach mogli dokonywać odłowów zimą dopiero po ich zakończeniu przez urzędników biskupich; za działania wbrew temu punktowi starosta miał prawo rekwirowania sieci (art. 5).

Żaden sołtys podczas sesji sądowych lub narad gminy wiejskiej nie miał prawa w swym domu szynkować piwa (art. 6).

Ponadto postanowiono powrócić do dawnego zwyczaju, wedle którego sołtys z dorosłymi mieszkańcami wsi i młodzieżą, która ukończyła dziesiąty rok życia, co roku pomiędzy Wielkanocą a Zielonymi Świątkami lub jesienią między dniem św. Michała a św. Marcina wspólnie dokonywali oglądu granic i znaków granicznych, sprawdzając, czy nie zostały przesunięte, porzucone i zapomniane. Za zaniedbanie tego obowiązku starosta powinien karać jak za nieposłuszeństwo wobec władzy (art. 7)⁴⁵.

Przy okazji przypomniano, że wszyscy poddani biskupa i kapituły mieszkający w biskupstwie, bez względu na stan, wraz ze swymi żonami i dziećmi, czeladzią i poddanymi powinni wyznawać religię katolicką, przystępować do sakramentów świętych i stosować się do wszystkich praw zgodnie z religią katolicką (art. 8).

Poddani szlachty, a także biskupa i kapituły, mieli obowiązek uczestniczenia w remontach kościoła, do którego należą. Do ich obowiązków należało utrzymanie budynków parafialnych, szkoły i wspieranie parafii szarwarkami (art. 9). Publikację tych artykułów polecono starostom i szlachcie we wsiach oraz burmistrzom i radom w miastach (art. XI).

Przepisy ordynacji krajowej dezaktualizowały się szybko i pod koniec rządów biskupa Kromera na Warmii ponownie wymagały korekty. Na sejmiku w Lidzbarku, 4 grudnia 1585 r., postanowiono, że zostaną wybrane na sejmiku dwie osoby z miast (burmistrzowie Hans Bartsch ze Starego Miasta Braniewa i Anzelm Lautterwaldt z Ornety) i dwie ze wsi (Hans von Hatten i Samson Pfaff), które przygotują przeprowadzenie nowelizacji przestarzałych artykułów tej ustawy. Delegaci mieli przybyć z propozycjami do Lidzbarka razem z delegatami kapituły 14 kwietnia lub w terminie wyznaczonym przez biskupa. Je-

⁴⁵ Ibidem, C 24, k. 142–145v; ibidem, H 183, ss. 71–72.

den egzemplarz starej wersji ordynacji miał wójt wysłać do starostów, a ci powinni dostarczyć go szlachcie w komornictwach. W miastach jeden egzemplarz miał być wysłany najpierw do rady Starego Miasta Braniewa, a ta miała go rozesłać do innych miast. Propozycje do nowej ustawy krajowej miały być spisane i przed wyznaczonym dniem rewizji przysłane do Lidzbarka. Nowa ustawa miała być, za zgodą panów krajowych i zebranych stanów, ogłoszona na sejmiku lidzbarskim⁴⁶.

Ważną sprawą dla gospodarki miejskiej była prawidłowość miar i wag. Na sejmiku lidzbarskim 7 listopada 1577 r. stany wniosły skargę na miasto Olsztyn z powodu zamknięcia dla obcych targów tygodniowych (być może z powodu wcześniejszej zarazy), przez co mieszkańcy wsi ponosili straty zmuszeni do wywozu towarów do dalej położonych miast. Na tym sejmiku zdecydowano o otwarciu olsztyńskiego rynku i aby gmina miała z tego większe korzyści, postanowiono, że waga olsztyńskiego kamienia⁴⁷ będzie odtąd większa, równa wadze kamienia barczewskiego⁴⁸.

Na sejmiku 27 czerwca 1582 r. przeciw ważeniu lnu na wprowadzonej w Braniewie większej niż to było w zwyczaju wadze i szali wystąpili posłowie miast biskupich i kapitulnych: Ornety, Lidzbarka, Reszła, Dobrego Miasta, Melzaku, Barczewa, Jezioran, Olsztyna i Bisztynka. Biskup nakazał Braniewu powrót do dawnej wagi i natychmiastowe zaprzestanie stosowania nowej wagi i szali⁴⁹. W 1585 r. Kromer zarządził wizytację wszystkich wag w miastach biskupstwa⁵⁰.

24 maja 1579 r. Kromer, w odpowiedzi na składane do niego skargi, wydał też mandat w sprawie Szkotów krążących z towarami po Warmii. Wiele osób urzędowych na wsi przyjmowało prezenty od Szkotów za umożliwienie im swobodnego handlu, a oni krążąc bez przeszkód po biskupstwie sprzedawali mieszkańcom zafałszowane jakościowo towary. Odbierali w ten sposób zarobek miastom, w których kupcy płacili należne podatki. Dlatego wprowadzono dla Szkotów zakaz handlu w miastach na targach tygodniowych. We wsiach wolni i sołtysi mieli obowiązek zatrzymywania handlujących Szkotów wraz z towarami i wozem oraz doprowadzania ich do starosty komornictwa. Zasądzona kara powinna być dzielona zgodnie z ordynacją krajową: jeśli do wykroczenia doszło w mieście, to połowa

---

⁴⁶ Ibidem, C 24, Heilsberg 4 XII 1585, k. 172–173v. „Damitt man dennoch ein gewiesses habe, wornach man sich zu richten auch gutte Policej erhalten und dieses Stiffit gemeiner Wollstandt und Gedei desto mehr gefördert werde, haben wir dieselbe Landstordnung nach erforderung itziger Zeitt und Landes Gelegenheit stellen und setzen, auch mitt den abschieden voriger und bishero gehaltener Landtäge so ein krafft einer Landtsordnung haben wie auch zugleich mitt etzlichen andern heilsammen Satzungen vermehren lassen”.

⁴⁷ 1 kamień = 32 funty = 12,976 kg.

⁴⁸ AAWO, AB, C 24, Heilsberg 7 XI 1577, k. 148v–152.

⁴⁹ Ibidem, Heilsberg 27 VI 1582, Urteil wegen der grossen Schall wieder die Braunsberger, k. 169–170.

⁵⁰ Ibidem, Heilsberg 4 XII 1585, k. 174.

przypadała władcy, a połowa miastu, a jeśli na wsi, to władzy zwierzchniej należało się 2/3 kary, a 1/3 dzielona była między starostę i sołtysa, który doprowadził sprawcę na zamek. Przypomniano, że jeśli ktoś sprzedawałby nadal towary poza jarmarkami, to podlegał karze 40 grzywien⁵¹.

27 września 1588 r. biskup wydał edykt zakazujący handlu obcym na od-pustach wiejskich⁵². Pomimo nacisków ze strony handlarzy z sąsiednich Prus Książęcych i nacisków Rządu Pruskiego z Królewca, Kromer nie cofnął mandatu.

Na sejmiku lidzbarskim 23 maja 1581 r. Kromer, występujący pierwszy raz jako biskup, rozwiązał ważną kwestię, która wywoływała wiele zadrażeń wśród miast biskupstwa. W czasie wspólnych narad delegatów miast warmińskich obowiązywała zasada precedencji. Pomiędzy radami miast biskupich (Jeziorany, Barczewo) i kapitulnych Warmii (Melzak/Pieniężno) doszło do ostrego konfliktu w sprawie kolejności zajmowania miejsc i głosowania w czasie obrad sejmików i innych zgromadzeń. Zarówno kapitulne Pieniężno jak i biskupie Jeziorany i Barczewo uważały, że ich delegaci powinni zasiadać bezpośrednio po posłach z Dobrego Miasta. Jednak w czasie obrad sejmiku 23 maja 1581 r.⁵³ barczewianie przedłożyli biskupowi Marcinowi Kromerowi stary dokument, z którego wynikało, że w dawnych czasach delegaci Pieniężna i innych miast kapitulnych przykładali swe pieczęcie po miastach biskupich. Biskup, przesłuchując strony sporu, zwrócił jednak uwagę, że w przedłożonym dokumencie także inne miasta biskupie zasiadały i przykładały pieczęcie według innej kolejności niż obecnie. Dlatego Kromer uznał przedłożony dokument za niewystarczający dowód do dokonania zmian w hierarchii miast i sporne miejsce po posłach dobromiejskich pozostawiono, tak jak dotąd, delegatom Pieniężna⁵⁴.

W celu zapewnienia należytej higieny, 21 października 1585 r. Kromer skierował mandat do wszystkich miast, polecając cotygodniowe wywożenie nawozu i odpadków⁵⁵.

Wielką plagą tych czasów było niestawiennictwo poddanych na wezwanie biskupa i kapituły oraz ich urzędników. Dlatego za jedno z ważniejszych dokonań Kromera w świeckim zarządzie Warmią należy uznać przyjęcie w czasie sejm-

---

⁵¹ Ibidem, Heilsberg 24 V 1579, Mandat wegen der Schotten Paudelkrahmer undt Landtfahrer, k. 160v–161; ibidem, Braniewo Magistrat 13, k. 86v–88. Na ostatnim sejmiku w Lidzbarku 19 maja 1579 r. odnotowano wiele skarg na krążących po rynkach Szkotów, choć problem ten znalazł się zarówno w ordynacji krajowej, jak i w recesach sejmikowych.

⁵² Ibidem, Braniewo Magistrat 13, „Edict vermöge welchem alle Handel und Wandel in Kirchmessen auf den Dörfern aufgehoben und verboten werden”, Heilsberg 27 IX 1588, k. 73–74v.

⁵³ Ibidem, AB, C 24, k. 162–163v.

⁵⁴ Ibidem, A 4, k. 70

⁵⁵ Ibidem, Braniewo Magistrat 13, Mandat an alle Städte dass alle Wochen der Mist aus der Stadt geföhren werde, k. 103–103v.

miku warmińskiego w Lidzbarku 1–[2] października 1573 r.⁵⁶ ustawy dotyczącej prawa procesowego, regulującej doręczanie i odbieranie wezwań sądowych oraz urzędowych pism władzy zwierzchniej, a także tworzącej szczegółowe przepisy dla sądowej instytucji świadka⁵⁷. Po naradzie z reprezentantami szlachty, miast i wolnych jednogłośnie przyjęto 19 artykułów ustawy, dostosowującej przestarzałe przepisy ordynacji krajowej („Landesordnung”) do współczesnych potrzeb⁵⁸.

Dotąd istniała w biskupstwie praktyka, że wezwania władzy zwierzchniej i starostów do szlachty i innych poddanych z miast i wsi były dostarczane przez różne osoby, czasem także przez tych, których dana sprawa dotyczyła. W związku z tym, że dochodziło do różnych pomyłek i oszustw nakazano, aby te urzędowe pisma i zaproszenia doręczane były: duchowieństwu przez duchownych lub notariuszy publicznych, a osobom świeckim przez służących zamkowych (Packamer). Osoby upoważnione do doręczania pism musiały być zaprzysiężone, a gdy dom adresata był daleko, posła wysyłano konno i od każdej mili drogi otrzymywał 2 grosze zapłaty (art. 2). Mandaty i polecenia władzy zwierzchniej i starostów powinny być przyjmowane także pod nieobecność szlachty, zwłaszcza tej mieszkającej poza Warmią, przez ich pełnomocników – dworników (Hofman) i sołtysów. W razie nieprzyjęcia wezwania sądowego lub zaproszenia władzy zwierzchniej przez sołtysa albo dwornika, doręczający musiał przedłożyć je komuś ze służby domowej. Szlachta, która nie stawiała się na wezwanie, podlegała karze, chyba że wykazała uzasadnioną prawnie przeszkodę tej nieobecności (art. 1). Zaproszenie musiało być doręczone przynajmniej na dwa tygodnie przed datą wyznaczoną w piśmie. Tym, którzy mieszkali poza biskupstwem, powinno się doręczać pisma na trzy tygodnie przed wyznaczoną datą. Termin ten mógł być ze słusznej przyczyny przez władzę skrócony lub wydłużony (art. 4–5). W każdym zaproszeniu powinna być podana przyczyna wezwania (art. 6). Pisma od władzy zwierzchniej lub starostów dotyczące spraw urzędowych powinny być odbierane bez zaprzysiężenia (art. 10). W mniej ważnych sprawach między chłopami i obywatelami miast wystarczyło, żeby wezwanie poświadczone było pieczęcią miejscowego starosty i jego nazwiskiem (art. 7).

Na sesji sądu powinien skarżący najpierw przedstawić kopię wezwania sądowego, a następnie wnieść swoją sprawę. Dopiero wtedy, kiedy oskarżony odpowiedział na skargę, sprawa była kontynuowana (art. 8).

---

⁵⁶ Ibidem, AB, H 183, ss. 49–56; ibidem, A 3, k. 51–55; ibidem, k. 55–57 (wersja łacińska). „Etliche zu voriger Landsordnung gesatzte und auff diesem Landtage, so den andern Tag Octobris, dieses [15]73 Jahres zu Heilsberg gehalten, verabscheidete Artikell”.

⁵⁷ Ibidem, C 24, 2 X 1573, k. 135–137.

⁵⁸ Ibidem, H 183, ss. 55–56: „damitt diesenn zu der Landes Ordnunge gemachten und verabscheideten Zusatzen durch iedermenniglichen gehorsamlich gelobet”.

Polecono też, aby poświadczania dokumentów urzędowych oraz sądowych dokonywali tylko urzędnicy biskupa i kapituły, a nie ludzie z plebsu (gemeinen Leute) (art. 9). Dalsze artykuły dotyczyły tak ważnego dla mieszkańców Warmii prawa do składania apelacji od sądów miejskich i starościńskich (art. 16–18). Przy apelacji sędziego na prośbę apelującej strony musiał przygotować pismo końcowe (Apostolos) oraz akta sądowe sprawy z pierwszej i drugiej instancji z określeniem terminu, w którym dopuszczano apelację. Musiał to uczynić w formie urzędowej, czyli dokumenty osobiście opieczetować (art. 17).

Do ustawy tej dołączono niepasujący tu tematycznie, a zapewne opracowany z bieżącej potrzeby artykuł dotyczący zachowania ostrożności przy posługiwaniu się bronią palną w lasach i na drogach Warmii. Za bezprawne strzelanie do zwierząt leśnych broń podlegała konfiskacie, a sprawca miał być ukarany wedle okoliczności sprawy (art. 19).

Cały zakres działań prawodawczych podejmowanych przez Kromera w sferze kościelno-religijnej doprowadził do postawienia tamy szerzącym się nurtem reformacyjnym i wzmocnienia wiary katolickiej wśród mieszkańców Warmii. Kromer zachęcił wiernych do opieki nad budynkami parafialnymi, a także roztoczył opiekę nad sierotami, wdowami, osobami chorymi i niedołącznymi. W sferze prawa krajowego wprowadzono wiele przepisów porządkujących warmińskie sądownictwo, obronność, a także regulujących życie gospodarcze miast i wsi. Podczas gdy w sprawach walki o utrzymanie na Warmii katolicyzmu możemy uznać Kromera za kontynuatora działań biskupa Stanisława Hozjusza, to w kwestiach gospodarczych był na pewno niestrudżonym kontynuatorem biskupa Maurycego Ferbera.

Danuta Bogdan, *Die gesetzgeberische Tätigkeit des ermländischen Bischofs Martin Cromer*

Zusammenfassung

Cromer (Kromer), ausgebildeter Jurist (den Titel des Doktors beider Rechte erwarb er 1539 in Bologna), kannte sich mit der Situation der preußischen Provinz bestens aus, als er von Hosius die Führung der preußischen Angelegenheiten in der königlichen Kanzlei übernommen hatte. Bereits als Koadjutor mit dem Recht, Nachfolger zu werden, und danach ab 1579 als Bischof stand er stets fest auf dem Grund des Rechtes, prüfte die ihm von den Untergebenen in letzter Instanz eingereichten Appellationen immer eingehend und löste die laufenden juristischen und wirtschaftlichen Probleme. Trotz zahlreicher Widrigkeiten und des Misstrauens ihm gegenüber sowohl seitens des Frauenburger Kapitels als auch der Stände des Königlichen Preußens trug Cromers Tätigkeit für die ermländische Diözese reiche Früchte, sowohl in der kirchlichen als auch in der weltlichen Verwaltung. Viele von Cromer aufgenommene Aktivitäten stützten sich auf Rechtsakte, die sowohl die kirchliche Ordnung als auch das Landesrecht regulierten. Kein anderer ermländischer Bischof richtete so viele Ordnungen an die Untertanen wie Cromer.

Gleich nachdem er die Funktion des Koadjutors übernommen hatte, gab Cromer am 23. Februar 1570 eine den Kirchgang betreffende Kirchenordnung („Ein Kirchordnung den Kirchgang betreffende“) heraus. Eine weniger bekannte Anordnung Cromers ist das auf dem ermländischen Landtag am 27. Januar 1588 in

Heilsberg (Lidzbark) bekannt gegebene, 23 Punkte umfassende Gesetz über die Betreuung des Kirchen- und Spitalvermögens sowie die Verwaltung des Witwen- und Waisenvermögens. Eines der letzten war Cromers Gesetz vom 30.08.1589 über Gegenmaßnahmen zu Zauberei und Exorzismen.

Cromer, der als Bürger geboren wurde, kümmerte sich besonders um die städtische Wirtschaft. Am 29. März 1577 gab Cromer zusammen mit dem Kapitel auf dem ermländischen Landtag die Annahme von 11 Artikeln bekannt, die das ferbersche Landesgesetz von 1526 ergänzten. Auf dem Heilsberger Landtag vom 7. November 1577 kam der Bischof auf den übermäßigen Luxus zurück, der auf den von den ermländischen Untertanen anlässlich von Taufen und anderen Feiern organisierten Empfängen herrschte, sowie auf die zu prunkvolle Kleidung. Es wurde beschlossen, dass bei Taufen nicht mehr als 10-12 Personen an einem Tisch sitzen durften und das Taufessen auf eine einzige Mahlzeit zu beschränken war. Weitere Ordnungen in dieser Angelegenheit gab der Bischof in den Jahren 1581 und 1587 heraus.

Um in den Städten die gebührende Hygiene herbeizuführen, richtete Cromer am 21.10.1585 ein Mandat an alle Städte, in dem er die wöchentliche Abfuhr von Dung und Abfall anordnete. Am 02.10.1573 wurde mit Zustimmung der ermländischen Stände ein Gesetz über das Prozessrecht angenommen, das die Zustellung und den Empfang von Gerichtsvorladungen und amtlichen Schreiben von der Obrigkeit regelte und auch detaillierte Vorschriften für die gerichtliche Institution des Zeugen schuf.

Ebenso wichtig waren Cromers Gesetze, die das Leben auf dem Land ordneten, und zwar: Cromers Dekret, das die Zerstückelung von Lehngütern verbot, um eine Verringerung der Anzahl der aufgestellten Ritterdienste zu verhindern (1577), ein Mandat über Mühlen, in dem die Müller verpflichtet wurden, vor dem Landrat zu erscheinen und die Verpflichtung abzugeben, dass sie ohne ein spezielles Zeugnis keinen Malz zum Mahlen annehmen (1577), oder die Anordnung über Bauernsöhne, die den Dienst nicht aufnehmen (1586).

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Danuta Bogdan, *Legislative activity of Warmian Bishop Marcin Kromer*

Summary

Kromer, by profession a lawyer (awarded PhD of both laws: Canon Law and Civil Law, in Bologna in 1539) was very well acquainted with the situation in the Prussian province, having succeeded Hosius in the royal chancery to deal with Prussian affairs. Already as a coadjutor who had the right to succeed, and then since 1579 as Bishop, he always abided by the law, thoroughly considering appeals of the king's subjects as the last instance, and solving the current legal and economic problems. Despite numerous obstacles and suspicions of the Frombork Charter as well as Royal Prussia, Kromer managed the Warmian Diocese really well, both its ecclesiastical as well as lay matters. Many of his enterprises were based on legal acts regulating both the ecclesiastical life and national laws. No other Warmian Bishop addressed his subjects in so many ordinances.

Having accepted the position of coadjutor bishop, Kromer immediately, on 23 February 1570, issued a Church Ordinance on the duty of the subjects to attend masses (*Ein Kirchordnung den Kirchgang betreffende*). Another of his regulations, though less known constituted a 23-point act on the charge of ecclesiastical and hospital property and management of the possessions of widows and orphans. It was announced at the Sejmik (local parliament) of Warmia in Lidzbark on 27 January 1588. On 30 August 1589, Kromer issued one of his last acts, on prevention of witchcraft and exorcisms.

Born a burgher, Kromer treated municipal management with utmost care. On 29 March 1577, together with the Charter, he announced 11 articles which complemented the national act of 1526 issued by Bishop Ferber. What is more, during Lidzbark Sejmik on 7 November 1577, he returned to the issue of excessive luxury at parties thrown by the subjects of the Warmian Bishopric on the occasion of christening and other occasions, as well as to the issue of too extravagant outfits. It was decided that at a christening party no more than 10-12 people could sit at one table and the party had to be limited to only one meal. New ordinances were issued in 1581 and 1587.

In order to establish appropriate hygiene standards in towns, on 21 October 1585 Kromer addressed all towns, recommending removing dung and waste every week. On 2 October 1573, an act on procedural law was accepted with the consent of all Warmian social groups. It governed delivering and accepting court orders and official documents of various authorities, as well as setting detailed regulations concerning the figure of court witness.

Equally importantly, Kromer issued acts regulating the countryside life, i.e. a ban on dividing fiefdoms to stop the number of knights from dwindling (1577), a mandate on windmills obliging millers to appear before starosts and promise they would not accept grain without a special certificate (1577), an ordinance on beekeeping (1577), or a regulation on farmer's sons who do not undertake service (1586).

Translated by Tomasz Niedźwiedz